

DE GEESTELIJKE VADER VAN DE BOLOGNA-VERKLARING

Giuseppe Caputo (1936-1991) patroon van reizende studenten en docenten*

‘Wil Europa overleven, en wil Europa zijn normen en waarden laten overleven in dienst van anderen, dan zal het één moeten worden. In een eenwordend Europa hebben de universiteiten een majeure taak: zij moeten door hun onderwijs een Europees bewustzijn aandragen, Europa opnieuw uit verschillende volken en burgers geboren laten worden en een gemeenschappelijk Europees en universeel waardenpatroon scheppen... Ooit kwamen professoren en studenten overal vandaan naar Bologna: vandaag neemt de Universiteit van Bologna het initiatief om opnieuw professoren en studenten door heel Europa te sturen en een gemeenschappelijke *universitas studiorum* te stichten.’

Deze woorden galmden op een zonnige zondagochtend in september 1988 over Piazza Maggiore in Bologna. Op het plein zaten, temidden van hoogwaardigheidsbekleders en duizenden belangstellenden, ruim driehonderd rectoren uit heel Europa, gekleed in bontgekleurde toga's en met verschillende tekens van hun rectorale waardigheid: stola, baret, ketting, ring, staf en andere insignes. Ze waren bijeengekomen voor het tekenen van de Magna Charta van de universiteiten, een document waarin een aantal basisprincipes van de hoger onderwijsinstellingen werd vastgelegd: hun vrijheid, hun onafhankelijkheid en de grondrechten van docenten en studenten. Achter het spreekgestoelte stond, enigszins gebogen, een kleine man met een markant gezicht. Hij had een wilde zwarte haardos, een scherpe neus, een hoekige kin en diepliggende ogen. Hij sprak in een wat nasaal, gepassioneerd en krullend italiaans de officiële feestrede uit bij het 900-jarig bestaan van de Alma Mater, voordat de rectoren tot de ondertekening van de Magna Charta zouden overgaan. Het was zijn 'finest hour': Giuseppe Caputo,

* Een kortere versie van dit in Memoriam verscheen in 1991 in het tijdschrift *Incontri*. Zie verder *1088-1988 Bologna, una Università per l'Europa. Immagini e parole del IX Centenario* (Bologna 1989) en over Caputo de inleidingen en annotatie in Giuseppe Caputo, *Scritti minori* (Giuffrè, Milano 1998) en de studie van Andrea Zanotti en Fulvio Orlando, *L'itinerario canonistico di Giuseppe Caputo* (Giuffrè, Milano 2002).

hoogleraar canoniek recht, vice-rector en portefeuillehouder internationalisering van de universiteit van Bologna, was de regisseur van deze plechtigheid.

onvoorwaardelijk vrije uitwisseling

Caputo had in deze rede alle academische idealen verwerkt waarvoor hij jarenlang had gestreden en zich als universitair bestuurder had ingezet. Hij sprak een pleidooi uit voor democratie in universitair bestuur en toegankelijkheid van het hoger onderwijs voor alle studenten en docenten, ongeacht hun politieke, religieuze, sociale en etnische achtergrond. De universiteit zou een vrijplaats moeten zijn van onderwijs en een onvoorwaardelijk vrije uitwisseling van kennis moeten garanderen. De universiteit zou een inspirerende ontmoetingsplaats moeten zijn voor studenten en docenten uit allerlei landen, een plaats waar mensen zich, vrij van overheidsbemoeienis en politieke pressie, konden verenigen. 'In Het DNA van de universiteit zijn twee wetmatigheden vastgelegd: vrijheid van onderzoek en autonomie van organisatie. Het zijn twee wetmatigheden die, in essentie, op één hoger principe zijn terug te voeren: een absolute en trotse onafhankelijkheid van de macht, van elke hogere Macht.' Caputo herinnerde aan het feit dat de oudste universiteit van Europa was ontstaan uit het eigen initiatief van studenten en docenten. De Universiteit van Bologna was eigenlijk een zelfconstituerend lichaam, een organisatie die door de direct betrokkenen zelf was opgericht en niet voortkwam uit een stichtingsacte van een wereldlijk of kerkelijk heerser. Vanaf het begin van haar ontstaan was de universiteit van Bologna daardoor vrij en onafhankelijk geweest en dat erfgoed moest worden gekoesterd tot in lengte van dagen. Het moest alle universiteiten als ideaal worden voorgehouden.

in het teken van Europa

Caputo sprak tevens de wens uit dat de aanwezige universiteiten in de toekomst intensief zouden samenwerken. Hij hoopte dat internationalisering van elk van hen een onderscheiden kenmerk zou worden, zoals het een wezenstrek was geweest van de middeleeuwse universiteit Bologna die uit verschillende *nationes* bestond. Bologna had

die internationale identiteit tot vandaag toe behouden en was in 1987 een van de initiatiefnemers geweest van een programma van internationale mobiliteit van Europese studenten. Caputo was de geestelijke vader van het Erasmusprogramma dat studenten in staat stelde te reizen en een werkelijk Europese vorming te genieten. Zoals de viering van het 800-jarig bestaan van Bologna in het teken had gestaan van het Risorgimento en de Italiaanse eenwording, zo stond de viering van het 900-jarig bestaan voor Caputo in het teken van de eenwording van Europa. De talloze congressen die hij organiseerde en de vele bezoeken van buitenlandse staatshoofden die hij initieerde, evenals de tientallen spraakmakende eredoctoraten die hij als onbetwist leider van de universitaire diplomatie voorstelde, hebben niet alleen de universiteit van Bologna grote naam bezorgd maar ook elders een belangrijk signaal afgegeven. Een jaar voor de val van de muur haalde Caputo de dissidenten Alexander Dubcek en Andrej Sacharov naar Bologna, een jaar voor de aanvang van de Golfoorlog nam hij het initiatief tot een euro-arabische universiteit en voerde het vak islamologie in voor rechtenstudenten.

gloedvol humanist

Giuseppe Caputo was in Bologna mijn leermeester, inspirator en beste vriend. Hij vroeg me om bij de ondertekening van de Magna Charta aanwezig te zijn en als vertegenwoordiger van de internationale studenten in Bologna een paar woorden te spreken, over het recht van studenten op hoger onderwijs en goede studievoorzieningen, over participatie in de universitaire gemeenschap, vrijheid van studie, vereniging en meningsuiting. Hij was bestuurder van het Collegio dei Fiamminghi waar ik in 1986 als Nederlandse beursstudent kwam te logeren: zo kwamen we met elkaar in contact. Bij een eerste ontvangst, die iets had van een toevallige ontmoeting, raakten we in gesprek over oecumene en de Nederlandse kerkelijke ontwikkelingen sinds het Vaticaans Concilie. Het werd een memorabel gesprek waarin we nog veel andere gemeenschappelijke belangstellingsgebieden ontdekten. Behalve kerkelijke geschiedenis en actualiteit waren dat onder meer universitaire geschiedenis en politiek, Europese eenwording, reizen, kunst en literatuur, maar ook Nederlandse geschiedenis en letterkunde. Hij zou mijn ontwikkeling als student geschiedenis en later docent Nederlands in Bologna van nabij volgen en ondersteunen, kwam wanneer het mogelijk

was naar mijn colleges en ging enthousiast in gesprek over de resultaten van mijn onderzoek. Caputo was van huis uit jurist, maar had liever letteren willen studeren. Toen hij daar thuis geen toestemming voor kreeg, moest hij zijn literaire belangstelling binnen het juridisch domein verder ontwikkelen. Hij besteedde veel tijd aan het leren van Engels en Frans, wat in die Italiaanse jaren vijftig nog niet zo vanzelfsprekend was, en specialiseerde zich in canoniek recht, een van de meest interdisciplinaire onderdelen van het recht waarbij ook een brede kennis van theologie, patristiek, filosofie, geschiedenis, literatuur en kunst kwam kijken. Hij was een jurist die, in de oudste Bolognese traditie, een veelzijdig en gloedvol humanist was.

nouvelle théologie

Giuseppe Caputo was in 1936 in Teano (Campania) geboren. Hij groeide op in Rome, nadat zijn vader als rechter was benoemd aan het Hof van Cassatie. Hij was als kind van een magistratenfamilie – ook broers en zussen zouden jurist worden - al snel vertrouwd met de juridische wijze van betogen, vragen stellen, stellingen poneren en in cassatie gaan. Hij had daardoor als student een grote voorsprong op anderen en kon zich met groot gemak op juridisch terrein bewegen: zijn vaardige dialectiek zou hem zijn hele leven groot voordeel brengen. Na zijn studie in het canoniek recht ging hij zich enkele jaren in Straatsburg specialiseren. Deze Franse reis heeft veel voor hem betekend, hij maakte er kennis met de idealen van de Europese eenwording (in dezelfde stad was juist de Raad van Europa opgericht en zetelde het reizende Europese parlement). Ook kwam hij in contact met een leken traditie in zijn vak, het werk van Maurice Nédoncelle en René Metz, een richting die hij zijn hele leven trouw is gebleven. En hij raakte, al voor het tweede Vaticaans Concilie, goed vertrouwd met de *nouvelle théologie*. Zo las hij auteurs als Congar, De Lubac en Chenu, en via Franse vertalingen ook Rahner, Von Balthasar, Schillebeeckx en de kardinalen Suenens en Alfrink. Hij werd daardoor in Italië, ver voordat anderen deze auteurs ontdekten, een kenner en pleitbezorger van de moderne richtingen in kerkelijk Europa. En hij zou dat blijven, ook nadat de kerk een pas op de plaats maakte en er sprake was van een restauratie en negatieve waardering van die periode.

prikkelende discussie

Caputo keerde na zijn studieverblijf in Frankrijk terug naar de universiteit van Rome en schreef enkele politieke en rechtshistorische studies. In 1968 kreeg hij de fel begeerde leerstoel in Bologna, de universiteit waar hij de rest van zijn carrière zou blijven. Bologna was voor hem een eerste keus: het was een grote en breed uitgebouwde universiteit, met een moderne uitstraling en in een van de meest wellevende steden van Italië, de stad van kardinaal Lercaro met een open kerkelijk en politiek klimaat. Een stad waar altijd veel beweging was, wat goed paste bij zijn eigen rusteloze aard. Caputo had sympathie voor de studentenrevolte die zich al snel aandiende en zou de dialoog zoeken met de rebellerende jongeren, wat hem in de snel polariserende omgeving soms in een lastig pakket bracht: in de *anni di piombo* heeft hij zich enige tijd onder politiebescherming moeten stellen. Zijn eigen vak, canoniek recht, wist hij ook op een moderne wijze uit te bouwen, zodanig dat hij altijd volle zalen studenten trok. Hij plaatste moderne maatschappelijke problemen in de oude en kerkelijke traditie van het canonieke recht en besprak met zijn studenten actuele kwesties als echtscheiding, abortus, alternatieve samenlevingsvormen en homosexualiteit, maar ook politieke en filosofische problemen en kerkelijke actualiteit. De door hem geschreven handboeken voor het canonieke recht waren niet alleen vlot leesbare teksten, maar ook toegankelijke inleidingen in een vakgebied dat de meeste studenten eigenlijk al als afgedaan beschouwden. Caputo nodigde de studenten uit tot maatschappelijke bezinning, persoonlijke plaatsbepaling en prikkelende discussie. Het onderwijs was voor hem heilig: ook al reisde hij graag en dikwijls, altijd zou hij aan zijn collegeritme vasthouden en voor de studenten aanwezig zijn.

rusteloos docent

De moderne benadering van zijn vak maakte hem in zijn land tot een betrekkelijke eenling. Ook de politieke gebeurtenissen van de in Italië zo roerige jaren zeventig brachten hem enigszins in een isolement. Caputo was wat we nu zouden noemen links-liberaal, maar voor een dergelijke oriëntatie was in het Italië van die jaren eigenlijk geen

duidelijke bedding: hij stond ver af van de strakke partijkaders van communisten en christen-democraten en nam ook al snel afstand van de *radicali*, waar hij aanvankelijk mee sympathiseerde maar direct ruzie mee kreeg. Hij vond dat ze hun politieke idealen verkwanselden door verkeerde allianties aan te gaan en onzuivere financiering te accepteren. Zo bewoog hij zich, enigszins ongemakkelijk, in de richting van de verschillende kleine socialistische en liberale partijen in het midden, zonder het daar echt te vinden. De moeite die hij had om zich politiek bij één stroming aan te sluiten was voor zijn universitaire carrière waarschijnlijk een voordeel: zo hoefde hij nooit een politieke functie te aanvaarden en kon hij zich blijven wijden aan zijn onderzoek en onderwijs en aan de universitaire politiek. Op dat laatste terrein lagen voor hem grote uitdagingen. Caputo wierp zich op als een aandachtig universitair bestuurder en zou in die hoedanigheid veel tot stand brengen. Hij gaf jarenlang leiding aan de juridische faculteit, opende als oud uitwisselingsstudent de universiteit van Bologna voor de internationalisering en speelde zoals gezegd een hoofdrol in het lanceren van allerlei Europese projecten, zoals het Erasmusprogramma, de Magna Charta, het samenwerkingsverband van de euro-arabische universiteit en de eerste aanzetten tot de Bologna-verklaring (die pas na zijn dood zou worden gerealiseerd). Het oude en beroemde Bologna was voor Caputo een vertrekpunt voor al zijn internationale contacten: een schier onverzadigbare reislust voerde de rusteloze man tot over de hele wereld. Vaak bracht hij lange studiezomers door in Parijs, Amsterdam of San Francisco. Het waren steden waar hij de moderne leefruimte vond die hij in Italië miste. Het is moeilijk te zeggen in welk land de kosmopoliet zich uiteindelijk het meest thuis voelde, in Frankrijk, in Amerika of in Nederland: ‘Ik heb geen thuis’, schreef hij in een van zijn gedichten, ‘*non c’è più casa*’. In Amsterdam kwam hij in elk geval graag, hij was een kenner en groot bewonderaar van Erasmus en Grotius, zeer nieuwsgierig naar de calvinistische traditie en ook gefascineerd door die karakteristieke vorm van Nederlandse tolerantie en omgangsoecumene, die toen nog spreekwoordelijk en politiek onomstreden was.

eiland van noordelijke cultuur

In Nederland en België zal Caputo vooral in de herinnering voortleven als *presidente*

van het *Collegio dei Fiamminghi*. Hij bekleedde deze nevenfunctie vanaf 1976, toen deze vrijkwam en niemand in de universiteit zich aan het wat stoffige en bijna failliete klerikale instituut durfde te wagen. Caputo zag er wel wat in, aanvankelijk op grond van een misverstand: hij dacht dat hij met de *fiamminghi* een extra ingang in Nederland zou hebben, maar beseftte pas later dat België een heel ander cultureel en politiek klimaat had dan het naburige land dat hij zo liefhad. Onder Caputo's leiding veranderde het Collegio, in 1650 opgericht uit een nalatenschap van de Brabantse goudsmid en zakenman Jan Jacobs, aanzienlijk van karakter: het oude internaat werd gesloten, enkele landerijen werden verkocht en van de opbrengst konden meer renderende stadspanden worden aangekocht, waarmee de stichting een gezonde financiële basis kreeg. Een deel van het oude gebouw werd aan de universiteit verhuurd en in een nieuwe vleugel kon een modern studentenhuis worden geopend. Caputo verdeelde de aanvankelijk vier en later zes beurzen per jaar evenwichtig over Waalse, Vlaamse en Nederlandse studenten en toonde zich daarmee een goed kenner van het historisch hertogdom Brabant en een nauwgezet lezer van het testament van Jan Jacobs. Even ingrijpend was zijn beleidsverandering om de beurzen bij voorkeur voor korte periodes van een jaar te verlenen en niet meer voor een hele academische studie. Giuseppe Caputo was erop gesteld dat er in het Collegio een goed studieklimaat heerste zonder dat dit al te streng of drukkend werd. Hij had altijd veel belangstelling voor de studenten uit het Noorden (die hij *ultramontani* noemde naar een oude Bolognese traditie) en deed voor hen wat in zijn vermogen lag. Zelf genoot hij misschien nog wel het meest van het eiland van noordelijke cultuur en emancipatie waaraan hij jarenlang zijn beste krachten wijdde. Hij was er terecht trots op dat hij het oude semi-kerkelijke 17de eeuwse Collegio had weten om te vormen tot een modern instrument van Europese universitaire mobiliteit.

intellectuele vaganten

Caputo was een visionair bestuurder. Hij liet zich, behalve door een scherpe intuïtie en een helder juridisch inzicht, inspireren door een wijde humanistische horizon. Het was bijzonder dat die twee sferen bij elkaar konden komen: erudiete lectuur en eigentijds organisatorisch vermogen. Zijn werk voor de internationalisering van de universiteit van Bologna en van Europese universiteiten in het algemeen stond voor hem direct in het

verlengde van zijn studieuze omgang met Europese intellectuele vaganten als Desiderius Erasmus, Thomas Becket en Hugo Grotius. Becket, *alumnus* van Bologna, was na zijn omzwervingen aartsbisschop van Canterbury geworden, maar zou voor zijn overtuigingen als martelaar sterven. Caputo maakte hem symbool van intellectuele vrijheid en wetenschappelijke integriteit. Erasmus was de man die heel Europa had afgereisd op zoek naar onbekende handschriften en inspirerende vakgenoten en vrienden. Caputo stelde hem ten voorbeeld aan studenten en wetenschappers om in beweging te komen en hun vakkennis te verdiepen door het maken van studiereizen en het leren van vreemde talen. Grotius was de briljante jurist in ballingschap, in eigen land miskend maar voor het door godsdienstoorlogen verscheurde Europa een profeet van vrede en verdraagzaamheid. Caputo illustreerde met zijn levensverhaal het idee dat een wetenschappelijk onderzoeker een maatschappelijke en politieke verantwoordelijkheid heeft, ook al moet hij daarvoor soms een hoge persoonlijke prijs betalen.

persoonlijke canon

Zo schiep de canonicus Caputo een eigen canon van grote Europese geesten, overigens niet alleen van vroeger tijden. Hij was een bewonderaar van Unamuno en Bobbio, filosofen van de democratie en de vrijheid, van Dante en Rabelais, dichters die de sferen van hemel en hel literair hadden verkend, van Giovanni Pascoli en Giosuè Carducci, dichters met een roeping van vrijheid in een jonge natie, van Arthur Rimbaud en Pier Paolo Pasolini, *poète maudits* en moderne ketteren, van John Keats en Giorgios Kavafis, lyrici van de hooggestemde liefde. Hij ontdekte geamuseerd dat hij in Nederland een naamgenoot had gehad, Jotie 't Hooft, die een vervloekte van zijn eigen generatie was. Caputo zou nooit op reis gaan zonder een of twee dichtbundels mee te nemen, die hij mijmerend op vliegvelden en dwalend door grote steden tot zich nam. Hij was een dichtersvriend en ging als dichter met zijn literaire voorbeelden om: hij citeerde en parafraseerde ze, volgde ze na en ging met ze aan de haal. Ook zelf schreef hij tijdens zijn reizen verzen, waarin hij met al zijn geestverwanten in gesprek ging. In 1990, toen hij zijn einde voelde naderen, stelde hij van die reisgedichten een bundel samen. Aanvankelijk meende hij het boek *Last Call* te moeten noemen, maar die titel zou plaats maken voor een andere die een dieper register aanboorde, *liber secretus*. Poëzie was

voor de hoogleraar en universitair bestuurder immers een geheime liefde, waarin hij geheime relaties en vriendschappen onthulde en vluchtige ontmoetingen vastlegde. Een deel van zijn *secret life* was dat hij Erasmus had ontmoet in een kerk in Leuven, Karel V in Gent, Jeronimus Bosch en Anne Frank in Amsterdam. Caputo ontleende de titel van zijn bundel aan het Bolognese *liber secretus*, het boek waarin de eredocoraten van de universiteit stonden geregistreerd. Zo was zijn poëzieproject, net als zijn universitaire politiek van eredocoraten, een eerbetoon aan grote en hoogbewonderde geesten.

de eeuwige reiziger

Toen Caputo mij zijn bundel met reispoëzie overhandigde, scheef hij er de opdracht in: *con l'amicizia di sempre*. Veel van de portretten erin waren me vertrouwd, we hadden ze uitgebreid besproken als we aan tafel zaten of door de stad liepen. De gedichten kende ik minder goed, hij had ze wel eens voorgelezen maar het was bij een vluchtige eerste kennismaking gebleven. Met de dichtbundel kregen ook die momenten van onze vriendschap een vaste, onvergankelijke vorm. Caputo wist toen hij zijn bundel publiceerde, dat het zijn laatste boek zou zijn. Hij leed aan kanker en zou op 7 september 1991, op de leeftijd van slechts 55 jaar, in een ziekenhuis in Rome overlijden. De ziekte was een obsessie voor hem en zou met de snelheid van zijn geest voortwoekeren, maar ook met de felheid die hem eigen was ontkend en bestreden worden. In juli liet hij zich nog verkiezen voor een plaats in de *Senato accademico*, met veel moeite heeft hij diezelfde maand nog examens afgenomen en met enorme wilskracht werkte hij in augustus aan de voorbereiding van een congres in Bologna. Hij maakte in die laatste weken van zijn leven nog nieuwe en bevlogen plannen voor de harmonisering van Europese universitaire curricula, een voorstudie van wat de Bologna-verklaring zou worden. Elk weekend reisde hij op en neer naar Rome om zijn familie te zien. Hij wist dat hij moest sterven, maar kon het niet aanvaarden. 'De rechtvaardige vindt rust, al sterft hij voor zijn tijd': dat was het vers uit het boek *Wijsheid* dat we op zijn begrafenis lazen, op een stralende nazomermiddag in Rome. Met de toga van zijn geliefde universiteit Bologna hebben we hem begraven, in zijn geliefde stad Rome en vanuit een van zijn geliefde kerken, de Santa Maria del Popolo. Het was de eerste kerk die vreemdelingen en pelgrims zagen bij aankomst in de eeuwige stad, en de laatste die

Charles van Leeuwen (1991)

reizigers bezochten voordat ze de stad verlieten.

Charles van Leeuwen